

МЕДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕФЛЕКСІЇ ЯК ІНТЕГРАТИВНОЇ ФІЛОСОФСЬКО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ ОБРАЗІВ СУБ'ЄКТИВНОЇ РЕАЛЬНОСТІ*

Ярослава БУГЕРКО

заступник завідувача кафедри психології
РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта)
Copyright © 2009

У статті з методологічних позицій розглядається розвиток досліджень рефлексії як спеціальної наукової категорії у форматі філософських учень та психологічних узагальнень, аналізуються процеси інституалізації рефлексивної психології, трансформації рефлексивних психологічних розвідок в особливу галузь гуманітарного знання – рефлексивну психологію.

Дослідження рефлексивної проблематики – стратегічно важливий напрямок для окреслення загальних перспектив розвитку сучасної науки та вирішення низки практичних завдань. Евристична цінність і фундаментальна значущість зазначеної категорії у науковому плані пов'язана із "зміною домінанти каузального підходу на домінанту телеологічного підходу, з міждисциплінарною інтеграцією при побудові нових способів і засобів моделювання та методологічною підтримкою різного роду соціальних суб'єктів та утворень, із створенням нових парадигм інтеграції різнорідних знань та ін." [4, с. 6].

У практичному плані основний пласт досліджень рефлексії пов'язаний з подоланням "безсуб'єктності" у соціальних системах, з розробкою принципово нових технологій підтримки індивідуальних і групових суб'єктів діяльності, із зміною в освіті переважання наукових знань на домінування розвитку рефлексивних процесів і здібностей.

Рефлексія як наукова категорія має досить складну історію, її проблематика у своєму розвитку зазнала певних якісних змін та аналізувалася в руслі практично всіх філософських напрямків при поясненні суб'єктивного та об'єктивного проживання життя. Варто врахувати, що вона є одночасно формою існування філософського знання, основним методом його одержання, а також засобом взаємодії з конкретними галузями знань. Філософія узагальнила досвід рефлексивної діяльності, який наявний в науковому пізнанні і соціальній практиці кожної епохи. Водночас вона, виробляючи уявлення про рефлексію, виявляє свою власну рефлексивну функцію. Однак варто зазначити, що уявлення про рефлексію

---

* Дослідження здійснене в межах дисертаційної теми "Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі", спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Таблиця

Категоризація поняття “рефлексія” у філософських

Історичні етапи	Представники	Вихідні засади філософського осмислення рефлексії	Гносеологічні характеристики рефлексії	Методологічні напрями розробки рефлексивної проблематики	Етапи розгортання рефлексивного циклу (за В.М. Розіним)
Античність	Сократ	Предмет знання – духовна активність у її пізнавальній функції	Рефлексія як самопізнання діяльності власної душі	Формування рефлексивної позиції стосовно світу	1. Перерефлексивний етап 2. Рефлексивна схематизація
	Платон	Пізнання – знання ідеального світу, тобто знання ідей, які одержуються людиною щораз заново в даній ситуації	Рефлексія - заглиблення у внутрішню сутність предмета суб'єктності	Розробка понятійного апарату рефлексивного мислення і способів його розгортання	
	Аристотель	Процес одержання знань за готовою схемою; єдність предмета знання і самого знання, тотожність думки і того, що нею мислиться	Рефлексія - атрибут божественного розуму, який продукує свій предмет, відображається в ньому і пізнає на цій основі свою сутність	Побудова античного органону знань як першооснова методологічної системи	
Середні віки	Декарт	Концепція вроджених ідей, принцип обґрунтованості і достовірності знання	Рефлексія як процедура методичного сумніву та єдиний спосіб здобуття достовірного знання	Онтологічна постановка проблеми рефлексії як способу пізнання організації світу об'єктів	3. Об'єктивація й упродовження рефлексії
	Локк	Два види досвіду – зовнішній (чуттєвий) і внутрішній (рефлексивний)	Рефлексія – спостереження як внутрішній досвід, у котрому розум піддає аналізу свою діяльність, внаслідок чого в ньому виникають ідеї цієї діяльності	Побудова рефлексивної схеми відображення внутрішньої діяльності	
	Лейбніц	Функціональна усвідомленість знань про внутрішню діяльність душі	Рефлексія як здатність монад до аперцепції, тобто до усвідомленого уявлення свого власного змісту	Формування контексту рефлексії як проблеми відношення знань до ідей, що знаходиться поза людиною	
Класична німецька філософія	Кант	Априорне досвідне знання володіє ознаками всезагальності і необхідності	Рефлексія як невід'ємна ознака здатності до розмірковувань, котра виявляється у формі логічної та трансцендентальної рефлексії	Поняття рефлексії набуває сучасної гносеологічної і методологічної форми	4. Розупредметнення рефлексії
	Фіхте	Філіація ідей: людина одержує знання, трансформуючи і розгортаючи вже наявні в неї знання	Рефлексія як суб'єктивно-діяльнісний механізм історичного розвитку знань	Рефлексія одержує епістемологічний відтінок (рефлексія – як «наукознавство», «обізнане знання»)	
	Гегель	Знання у поєднанні з рефлексією як рушійна сила розвитку Духу	Рефлексія як форма саморозгортання Духу; три типи рефлексії – покладальна, порівняльна, визначальна	Рефлексія як засіб розкриття категоріальної структури науки	

сію, які на сьогодні прийняті у філософії та психології, не завжди адекватні не лише науковій рефлексії, а й власному рефлексивному призначенню. Тому є доцільним, виходячи з принципів організації професійного методологування [8, с. 191], проаналізувати гносеологічні та феноменологічні засади розвитку досліджень рефлексії як наукової категорії (*табл.*).

Аналітичний розгляд філософських учень дозволяє побачити якісні перетворення смислового контексту рефлексії як здатності людини досягти сутність власного буття у форматі четвертинної мислєсхеми, яка охоплює: 1) рефлексивну експлікацію засад поліаспектного обговорення філософських проблем (Антична Греція); 2) рефлексивні основи онтологізації біполярних витоків у свідомості людини (середньовічна філософія); 3) рефлексія як іманентна складова загальної картини функціонування духу (класична німецька філософія); 4) рефлексивно-екзистенційна форма осмислення людиною свого буття у світі (Новий час). Детальний розгляд зазначеної мислєсхеми див. у [2].

В XIX столітті рефлексія набуває екзистенційної форми осмислення особистістю свого буття у пограничних ситуаціях, у т.ч. досліджуючи змінені стани свідомості. Завдяки рефлексії людині стає доступне психічне у його власній сутності. Відтак рухливо-плинне специфічне життя Я, життєпотік свідомості не тільки поверхово спостерігаються, а й експлікуються у спогляданні відповідно до своїх сутнісних складових на всіх рівнях.

XX століття характеризується переосмисленням шляхів і напрямків розвитку європейської культури, пошуком нових орієнтирів, переоцінкою цінностей, що сприяє розвою світоглядно-політичної, літературно-художньої і науково-філософської рефлексії. Загалом у філософії початку XX століття виділяються два основні напрями в розумінні і розробці проблеми рефлексії: як універсального способу аналізу феноменів і змісту свідомості (феноменологія) і як джерела та засади самосвідомості людини (екзистенціалізм).

У роботах з феноменології специфіка організації свідомості виявляється в її суб'єктно-об'єктній структурі: будь-який акт свідомості передбачає наявність самого об'єкта і свідомість суб'єкта, який рефлексує. Для пояснення феномена рефлексії Е. Гуссерль вводить термін “трансцендентальна рефлексія”, під яким розуміє “акт безпосереднього осягнення, інтуїтивного схоплення об'єкта” [цит. за 3, с. 17].

У філософському форматі екзистенційного напрямку ґрунтовне трактування рефлексії наводиться Ж.П.Сартром у роботі “Буття і ніщо”. Він розглядає феномен рефлексії в контексті аналізу свідомості: “Свідомість за своєю природою нерелаксивна, і тому вона спочатку не знає не тільки світу зовнішніх об'єктів, але також і самої себе. Проте вона відразу ж усвідомлює себе як відмінну від світу “в собі” [9, с. 211]. Називаючи свідомість “буттям для себе”, Ж. П. Сартр розводить самосвідомість і знання себе (рефлексію).

У вітчизняній філософії інтерес до проблеми рефлексії значно зріс в останній третині XX століття, коли відкрилася можливість її прямої розробки. Якщо до початку 60-их років категорія “рефлексія” трактувалась як чужа марксистській теорії пізнання, зокрема, у Великій Радянській Енциклопедії вона характеризувалася як “термін буржуазної ідеалістичної філософії, який позначає звернення свідомості на свою власну діяльність”, а тому “... діалектичний матеріалізм заперечує термін “рефлексія” як теоретико-пізнавальне поняття”, то вже на межі 60–70-х років саме в колишньому СРСР відбувається найбільш суттєвий прорив у вивченні явища, що описується цим поняттям. Засновники Московського методологічного гуртка – О.О. Зінов'єв, М.Г. Алексєєв, П.Г. Щєдровицький позиціонують рефлексію як осмислення співвіднесення характеристик об'єкта із

особливостями засобів та операцій діяльності, з перетворенням діяльності. При цьому Г.П.Щедровицький, скажімо, виходить з трактування рефлексії як моменту, механізму й організованості діяльності.

Введення у 60-х роках В.О. Лефевром понять “рефлексивна система”, “рефлексивне управління”, використання ним інноваційного рефлексивно-суб’єктивного підходу до “самоорганізованих і саморефлексивних систем” істотно змінило існуючу в той час парадигму досліджень складних соціально-культурних об’єктів. Відомий учений не лише першим зміг вивести проблематику рефлексії з під явного ідеологічного контролю, скориставшись актуальністю проблем моделювання військових конфліктів, але й створив математичні моделі, що теоретично обіймали і внутрішній світ людини.

Зазначений методологічний підхід у багатьох аспектах не співпадав ні з філософським, ні з психологічним трактуванням рефлексії. Він, по-перше, задав новий напрям досліджень рефлексії, а по-друге, саму психологію розглядав не лише як “раціонально структуровану наукову дисципліну з технологічно існуючою сферою соціально-організованої практики, а й з ідеографічною формою комунікативно-синергійного мистецтва – мистецтва рефлексивного розуміння себе й інших, мистецтва співтворчого спілкування з іншими людьми і групами, мистецтва психотерапевтичного впливу на них” [6, с. 98].

Це, закономірно, сприяло утвердженню більш широкого розуміння рефлексії, дозволило обґрунтувати предмет її дослідження, розробити математичні моделі рефлексивних процесів, створити професійну мову, позбавлену ідеологічних побічних сенсів.

Приблизно із середини 70-х років вітчизняними філософами піднімається питання аналізу форм наукової діяльності, головно рефлексії, її засобів та цілей, а також рефлексивного аналізу пізнавальної творчості, рефлексії змісту науки та міждисциплінарних досліджень, рефлексії створення моделей надскладних об’єктів, проєктування і конструювання соціальних систем, рефлексії засобів інтеграції досліджень та їх результатів тощо.

Завдяки роботам ВА Бажанова, Г.Г. Копилова, В.О. Лекторського, А.П. Огурцова, М.А. Розова, В.С. Швирьова була відстежена специфіка метатеоретичних досліджень як особливої форми рефлексивності знання, розкриті механізми видів і рівнів самопізнання сучасної науки, запропонована типологія рефлексивності наукового знання. При цьому “під рефлексивністю (чи саморефлексивністю) наукового знання розуміється його самозверненість, наявність у ньому механізмів і норм свідомого контролю над процесом його зростання і функціонування” [1, с. 104].

Складність, багатопластовість і розгалуженість сучасної науки, на думку В.А. Бажанова, передбачає розшарування рефлексивності наукового знання на внутрішньотеоретичну, метатеоретичну, міждисциплінарну, загальнонаукову і філософсько-методологічну рефлексію. Значення останньої полягає в тому, що вона навчає науку самопізнанню і самосвідомості, й замість мрії здатна змалювати контури реально обґрунтованої стратегії пізнавальної діяльності.

В останній третині ХХ століття істотно збільшилося коло філософських проблем, які певним чином пов’язані з феноменом рефлексії. Так, продовжуються подальші емпіричні дослідження науки як системи з рефлексією науковою

школою М.А. Розова. Важливим внеском у дослідження зазначеної проблеми є напрацювання наукової школи логіки і методології інтелектики І.С. Ладенка.

Отже, на сьогодні виник міждисциплінарний “рефлексивний рух”, який чинить істотний вплив на формування концептуальних підходів різних сфер знань – філософії, соціології, психології, педагогіки. “Категорія рефлексії – яскравий приклад такого поняття, що з однаковою очевидністю належить і філософії, і психології... Вона є природним “концептуальним мостом” синтезу філософського і психологічного знання” [3, с. 21]. Проте психологічні дослідження рефлексії мають значно коротшу (і змістовно, і хронологічно) історію, ніж її філософське вивчення. Так, тільки у 1930-х роках минулого століття А. Буземаном було сформульовано “психологічне” визначення рефлексії як перенесення переживання із зовнішнього світу на себе. Цей науковець також уперше запропонував виділити психологію рефлексії у самостійну галузь досліджень. У підсумку першій систематичний виклад філософських і психологічних уявлень про рефлексію був здійснений у 1948 р. бельгійським філософом А. Марком у роботі “Психологія рефлексії” [3, с. 22].

Становлення психології рефлексії у вітчизняній науці підготовлено опрацюванням даного поняття І.М. Сеченовим, Б.Г. Ананьєвим, П.П. Блонським, Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном та ін. Це здійснено на теоретичному рівні психологічного знання як одного з пояснювальних принципів організації і розвитку психіки людини, і перш за все її вищої форми – самосвідомості. У цьому методологічному висвітленні винятково значущим концептом виявилася багатоконтекстність рефлексії, що спричинила розгортання її досліджень у різних напрямках: при вивченні мислення, самосвідомості особистості, процесів комунікації і кооперації. Результативно всі існуючі підходи до розуміння проходження і розвитку рефлексії умовно можна поділити на дві групи: 1) пізнання її як феномена в мисленнєвій діяльності людини та 2) вивчення її як специфічного утворення у структурі особистості. Вочевидь традиційне розуміння рефлексії як засадничої умови мислення і творчості одержало значний розвиток у концептуальній моделі рефлексивної організації мислення І.М. Семенова. Вчений розробив концептуально-методологічні засоби вивчення ролі рефлексії у структурі мислення, що послужило теоретичною і методичною основою виникнення оригінального напрямку системно-психологічного вивчення рефлексивної саморегуляції творчого процесу. Розробка особистісного аспекту рефлексії дозволила подолати як звуженість її трактувань і зведення лише до ретроспекції (що, до речі, виявлялося і в методологічних розробках тлумачення рефлексії), так і абстрактну всеосяжність терміна. Розуміння зазначеного поняття як переосмислення людиною рухо-потоків своєї мислєдїяльностї (І.М. Семенов, С.Ю. Степанов), уможливило розмежування рефлексивної та особистісної складових зазначеного явища.

Критичний аналіз експериментальних досліджень рефлексії дозволив І.М. Семенову і С.Ю. Степанову виокремити такі її основні психологічні аспекти, як інтелектуальний, особистісний, кооперативний, комунікативний [7, с. 36]. Найбільша кількість досліджень стосується інтелектуального аспекту рефлексії як уміння суб’єкта виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією

власні дії. Невід’ємна ланка центрального механізму мисленнєвого процесу – рефлексивно-особистісні компоненти, функцією яких є забезпечення Я-здіяння суб’єкта у цей процес (В.К. Зарецький, І.М. Семенов, С.Ю. Степанов). Вивчення комунікативного аспекту рефлексії показало, що розвиток цього складного явища самосвідомості здійснюється у спілкуванні, через взаємодію з іншими людьми (Г.М. Андрєєва, О.О. Бодальов, Н.Й. Гуткіна, В.І. Слободчиков). Уміння скоординувати свої дії з діями інших за колективно-кооперативного розв’язання проблем найефективніше демонструє практику породження рефлексивних процесів, виявляє умови їх виникнення і функціонування. Дослідження групової творчості в аспекті психології рефлексії спричинило введення терміна “групова рефлексія” (М.І. Найдьонов). Його зміст трактується “як складна багатокомпонентна структура, яка містить у собі, зокрема, міжперсональну сферу (що складається із компонентів взаємодії, взаєморозуміння та взаємоуздодження)” [5, с. 33].

Різноспрямованість та багатопластовість досліджень рефлексивної проблематики призводять, з одного боку, “до поділу рефлексивних досліджень на окремі підходи, коли втрачалася єдність рефлексії як багатогранного феномена (хоча поняття рефлексії і було введено для подолання частковості окремих психологічних знань)” [5, с. 33], а з іншого – до інституалізації рефлексивної психології, перетворення її з наукового руху (яким вона стала в останній третині ХХ століття) в наукову дисципліну. Зазначений процес, на думку І.М. Семенова, можливий за двох принципових умов – інформаційної (публікаційно-комунікативної) і соціальної (інституційно-дисертаційної). Критичний аналіз трансформації рефлексивно-психологічних досліджень в особливу галузь гуманітарного знання – рефлексивну психологію, проведений зазначеним ученим, дозволив констатувати наявність таких об’єктивних показників даного процесу, як, по-перше, різке та інтенсивне зростання публікацій у наукових виданнях; по-друге, виникнення наукових, а в подальшому і науково-практичних конференцій з нової предметної проблематики та їх поширення із московських наукових центрів в інші регіони і, навіть, країни, по-третє; широке впровадження у різні сфери соціальної практики (управління, охорону здоров’я, освіту) організаційно-методичних розробок, що ґрунтуються на засадах рефлексивної психології. До останніх можна віднести такі “проривні напрямки” використання рефлексивного підходу на практиці, як проблематика підтримки управлінської діяльності в сучасних умовах комп’ютеризації (суб’єктно-зорієнтована концепція В.С. Лепського, роботи І.П. Беляєва, Є.Г. Григор’єва, В.І. Максимова), збільшення питомої ваги рефлексивного підходу у сфері освіти (школа В.В. Давидова, роботи В.В. Рубцова, І.М. Семенова, авторські школи послідовників Г.П. Щедровицького) [4, с. 7].

Таким чином, істотне розширення поля філософсько-психологічного аналізу рефлексії, у поєднанні із збільшенням комплексних, міждисциплінарних розробок зазначеної проблеми, потребує узагальнень рефлексивно-психологічних, рефлексивно-акмеологічних і рефлексивно-педагогічних пошукувань, задля подолання такої ситуації у сфері вивчення рефлексії, коли через строкатість, малоструктурованість і різномірність одержаного матеріалу відбувається девальвація змісту самого поняття. Варто врахувати, що категорія рефлексії є

антиномією, а отже, по-перше, новий, рефлексивно виокремлений зміст одержується із старого змісту (нове міститься в старому); по-друге, рефлексія сама належить тому цілому, яке вона рефлексує. Останнє положення передбачає потребу введення уявлення про замкнутий універсум (духу, свідомості, особистості), в якому засобом рефлексії виявляються все нові і нові стани (форми, поняття, організованості), котрі утворюють розвиток змісту цього універсуму. Отож зазначене поняття є фактично невичерпним, а тому з певністю можна прогнозувати, що подальший розвиток рефлексивної психології є закономірною розвитку сучасної психологічної науки.

1. *Бажанов В.А.* Действительно ли найдена новая модель развития науки? / В.А. Бажанов // Рефлексивные процессы и управление. – 2003. – Т. 2, № 2. – С. 104–106.
2. *Бугерко Я.* Феномен рефлексії у форматі осмислення людиною свого буття / Ярослава Бугерко // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 1.– С. 51–58.
3. *Карпов А.В.* Психология рефлексивных механизмов деятельности: [монография] / Анатолий Викторович Карпов. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2004. – 424 с.
4. Научное и социокультурное значение рефлексивного движения в России. [Материалы Круглого стола 05.03.2001 Ин-та психологии РАН] // Рефлексивные процессы и управление. – 2001. – Т. 1, № 1. – С.6 – 10.
5. *Найдонов М.І.* Формування системи рефлексивного управління в організаціях: [монографія] / Михайло Іванович Найдонов. – К.: Міленіум, 2008. – 484 с.
6. *Семенов И.Н.* Вклад Н.Г. Алексеева в психологию рефлексии / И.Н. Семенов // Рефлексивные процессы и управление. – 2005. – Т. 5, № 2. – С.94–100
7. *Степанов С.Ю.* Психология рефлексии: проблемы и исследования / С.Ю. Степанов, И.И. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – №3. – С. 31–40.
8. *Фурман А.В.* Идея професійного методологування: [монографія] / Анатолий Васильевич Фурман. – Ялта–Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
9. *Sartre J.-P.* L'être et le neant. Essai d'ontologie phenomenologique. – Paris: Gallimard, 1953. – 578 p.

Надійшла до редакції 12.01.2009.